

PROTESTANTSE SCHOLASTIEK. METHODOLOGISCHE KWESTIES BIJ DE BESTUDERING VAN HAAR ONTWIKKELING.¹

Willem van Asselt

in: *Tijdschrift voor Nederlandse kerkgeschiedenis* 4 (2001) 64-69.

Het veld van onderzoek

Mijn onderzoek kan getypeerd worden als een poging een nieuwe visie te ontwikkelen op die vorm van protestantse theologiebeoefening van na de reformatie, die meestal aangeduid wordt met de term 'scholastiek'. Vanuit historisch perspectief spreekt men in dit verband ook wel van 'gereformeerde en lutherse orthodoxie', daarmee doelend op de periode van institutionalisering en codificering van na de reformatie. De theologie uit deze periode is mede het resultaat van een theologische interpretatie van de reformatie binnen bepaalde, in de confessie(s) vastgelegde grenzen. Deze theologie werd aan de nieuwe protestantse academies en universiteiten gedoceerd met behulp van de zogenaamde scholastieke methode, waarbij men teruggreep op middeleeuwse modellen. Het is niet eenvoudig een sluitende definitie te geven van de term scholastiek. In feite is 'scholastiek' een verzamelnaam voor het wetenschappelijk onderzoek en onderwijs dat geschiedt volgens een bepaalde methode, waarbij gebruik wordt gemaakt van een steeds weerkerend systeem voor begrippen, onderscheidingen, propositieanalyses, redeneertechnieken en disputeermethoden.²

De belangrijkste stelling die in het nieuwe onderzoek verdedigd wordt luidt dat de term 'scholastiek' primair aanduiding is van een methode zonder een directe dogmatische inhoud. Het zijn de disputeermethoden en redeneertechnieken, die de middeleeuwse en protestantse scholastiek in onderscheiding van andere vormen van theologiebeoefening

¹ Referaat gehouden tijdens de studiedag van de Sectie Kerkgeschiedenis van NOSTER, op vrijdag 3 november 2001 te Amsterdam.

² Zie voor deze opvatting van scholastiek: L.M. de Rijk, *Middeleeuwse wijsbegeerte. Traditie en vernieuwing*, Assen 1981 (2de druk), 25.

karakteriseren. In de historiografie heeft deze vorm van protestantse theologiebeoefening een bijzonder slechte pers gehad. Men sprak van een 'dorre', 'rigide', 'dode' orthodoxie, die met een zekere speculatieve wellust metafysische systemen uitdacht, de predestinatieleer tot 'centraal dogma' verhief en de christelijke boodschap in de kannen en kruiken van de filosofie van Aristoteles goot.³ Daarnaast werd deze orthodoxie bij toerbeurten voorzien van het label 'biblicistisch', 'rationalistisch' en 'filosofisch'. Gevolg van deze pejoratieven was dat de protestantse scholastiek beschouwd werd in het kader van een vervaltheorie. Meer dan 150 jaar theologiegeschiedenis op protestants erf werd aldus bijgezet in het museum voor historische curiositeiten die het bestuderen niet langer waard waren en die hoogstens in de rechtervleugel van het protestantisme gebruikt werden ter legitimering van eigen dogmatische posities.

In de laatste decennia heeft de bestudering van deze protestantse scholastiek echter nieuwe impulsen gekregen. Zij heeft zich snel ontwikkeld van een vrijwel verwaarloosd terrein tot een breed en duidelijk gedefinieerd onderzoeksgebied. Deze ontwikkeling werd bijzonder gestimuleerd door nieuwe wegen in het onderzoek van de reformatiegeschiedenis, dat wees op de middeleeuwse achtergronden van de reformatie. Mede onder invloed van de nieuwe benadering in het reformatieonderzoek vond er een verschuiving plaats van een bijna uitsluitend dogmatische of theologische bestudering van de protestantse scholastiek naar een meer gecontextualiseerde historische analyse.

Op beide onderzoeksgebieden — dat van de reformatie en van de na-reformatorische periode — zien we daarom grote methodologische overeenkomsten. Het werk van H. A. Oberman heeft geattendeerd op continuïteiten tussen de laatmiddeleeuwse theologie en de theologie der reformatoren. David Steinmetz en Richard Muller vroegen aandacht voor continuïteit en discontinuïteit tussen reformatie en protestantse scholastiek.⁴ Zoals er een revolutionaire verandering is opgetreden in de wijze waarop de theologie van de reformatie wordt bestudeerd, zo valt een zelfde verschuiving waar te nemen in het

³ Zie voor een overzicht van het oudere onderzoek en de daarin gegeven waardeoordelen ten aanzien van de scholastieke orthodoxie: W.J. van Asselt e.a., *Inleiding in de gereformeerde scholastiek*, Zoetermeer 1998, 18-30.

⁴ H.A. Oberman, *The Harvest of Medieval Theology: Gabriel Biel and Late Medieval Nominalism*, Cambridge 1963; idem, *The Dawn of the Reformation*, Edinburg 1986; D.C. Steinmetz, *Luther in Context*, Grand Rapids 1995; idem, *Calvin in Context*, Oxford 1995; R.A. Muller, *Post-Reformation Reformed Dogmatics*, Vol. 1, *Prolegomena to Theology*, Grand Rapids 1987; Vol. II, *Holy Scripture: The Cognitive Foundation of Theology*, Grand Rapids 1992.

onderzoek naar de protestantse scholastiek. In beide gevallen wordt afgerekend met de simpele tegenstellingen van het oudere onderzoek van zowel rooms-katholieke als protestantse zijde.

In beide disciplines wordt de these ver- /65/ dedigd dat de historische en theologische verbanden en verbindingen tussen de middeleeuwen, de reformatie en de na-reformatorische periode te complex zijn om deze perioden geïsoleerd van elkaar te behandelen. Dit gegeven plaatst het onderzoek van de protestantse scholastiek voor enkele belangrijke methodologische verschuivingen.

In tegenstelling tot het vroegere onderzoek dat beperkt bleef tot een theologische of zelfs dogmatische benadering moet nu een sterk pleidooi gevoerd worden voor een interdisciplinaire aanpak. Op dit punt vertoont het onderzoek van de protestantse scholastiek nog grote methodologische lacunes. Dat wordt geïllustreerd door de bibliografie op dit gebied. Zelden treft men hier werken aan waarin een integratie plaatsvindt van patristische, middeleeuwse, reformatorische en postreformatorische bronnen. Ook literatuur waarin een overlapping plaatsvindt van kerk-, theologie- en filosofiegeschiedenis is schaars. Talloze figuren die onderzocht worden komen slechts in één van deze categorieën voor. Toch zijn er door een langzaam op gang gekomen interdisciplinaire aanpak enkele belangrijke resultaten geboekt. Deze wil ik kort aanduiden en op de methodologische implicaties daarvan wijzen. In mijn publicaties heb ik een poging ondernomen deze nieuwe aanpak gestalte te geven en vruchtbaar te maken voor het onderzoek van het gereformeerd protestantisme.⁵

Middeleeuwen — Reformatie — Orthodoxie

Zoals gezegd zijn de belangrijkste dialogpartners bij het onderzoek van de protestantse scholastiek diegenen, die gewezen hebben op de middeleeuwse wortels van de reformatie. Zij leveren een onderzoeksmodel dat ook van toepassing is op het onderzoek naar de relatie tussen reformatie en postreformatorische orthodoxie. Methodologisch

⁵ Zie o.a. W.J. van Asselt en E. Dekker (red.), *De scholastieke Voetius. Een luisteroefening aan de hand van Voetius' Disputationes Selectae*, Zoetermeer 1995; W.J. van Asselt, 'Studie van de gereformeerde scholastiek: verleden en toekomst', in: *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 50 (1996), 290-312; idem, 'De erfenis van de gereformeerde scholastiek', in: *Kerk en Theologie* 47 (1996), 126-136; idem, *Inleiding in de gereformeerde scholastiek*, Zoetermeer 1998.

gezien betekent dit een doorbreking van de gangbare periodisering en loskoppeling van deze perioden. Het mag inmiddels tot de *communis opinio* van het reformatieonderzoek gerekend worden dat het voortaan onmogelijk is Luther en Calvijn te bestuderen zonder kennis van de middeleeuwse achtergronden. Tegelijkertijd doet het inzicht in de middeleeuwse wortels van de reformatie ook de vraag rijzen naar de receptie en het gebruik van de middeleeuwse tradities in de postreformatorische theologie. Wie deze receptiegeschiedenis bestudeert ontdekt een zeer complex patroon van continuïteit en discontinuïteit, dat zich niet eenvoudig laat beschrijven. Methodologisch betekent dit dat in ieder geval twee posities niet langer houdbaar zijn: a. een radicaal discontinuïteitsmodel, dat de ontwikkeling van de na-reformatorische theologie bestempelt als een breuk met de hervormers. b. een ongenueanceerd continuïteitsmodel, dat een identiteit tussen reformatie en orthodoxie aanneemt en uit het oog verliest dat de orthodoxie niet slechts putte uit de theologie der reformatoren, maar (evenals de reformatoren zelf) ook uit patristische en middeleeuwse bronnen.

Scholastiek en Humanisme

Naast de aandacht in het nieuwe onderzoek voor de middeleeuwse context voor het juist verstaan van de reformatie, heeft er ook een verschuiving plaatsgevonden ten aanzien van de relatie met het humanisme van de renaissance. In de geschiedschrijving van de negentiende eeuw werden humanisme en scholastiek getekend als twee lijnrecht tegenover elkaar staande geestesstromingen. De klassieke verwoording van deze opvatting komen we tegen in het werk van Jacob Burckhardt, *Die Kultur der Renaissance in Italien* (1922). De opkomst van het humanisme om een plaats aan de universiteit te verwerven wordt in deze visie geschilderd als een heftig conflict.

In het onderzoek van Paul Oskar Kristeller komt daarentegen naar voren dat de tegenstelling humanisme versus scholastiek lang niet zo scherp geweest als werd gedacht. Het christelijk georiënteerde humanisme stond volgens de recente historiografie veeleer in continuïteit met dan in tegenstelling tot de middeleeuwse, scholastieke wetenschapsbeoefening. Volgens Kristeller heeft men in het licht van de latere waardering van het humanisme en onder invloed van de moderne aversie tegen

scholastiek de oppositie van de humanisten tegen de scholastiek schromelijk overdreven. De oorsprong van de humanistische stroming moet niet gezocht worden in de sfeer van de filosofie en wetenschap, maar op het terrein van grammatica en retorica. De humanisten moeten beschouwd worden als voortzetters van de middeleeuwse tradities op deze gebieden, waaraan zij nieuwe impulsen gaven door de bestudering van de /66/ klassieken. Deze invloed was belangrijk, aldus Kristeller, "but it did not affect the content or substance of the medieval traditions in those sciences".⁶ Uit beschrijvingen van de universiteitsgeschiedenis in Duitsland en Frankrijk rond 1500 blijkt bovendien dat er aan de universiteiten nauwelijks sprake is geweest van een principiële strijd tussen scholastiek en humanisme. In dit verband zou men eerder kunnen spreken van een (min of meer) vreedzame coëxistentie van humanisme en scholastiek.⁷

De invloed van Kristellers werk op het onderzoek naar de relatie tussen reformatie en scholastieke orthodoxie is nog steeds gering.⁸ Vanuit methodologisch gezichtspunt moet het debat tussen scholastici en humanisten primair gezien worden als een debat over de relatie tussen logica en retorica binnen de toenmalige artes-faculteiten. De belangrijkste implicatie voor het onderzoek van de protestantse scholastiek is dat we onze bibliografie op dit gebied sterk zullen moeten uitbreiden. Ook dienen we af te rekenen met de gedachte dat de renaissance een onderzoeksgebied is dat geen enkele relatie heeft met het na-reformatorische protestantisme.

Diversiteit

Een derde belangrijke methodologische verschuiving betreft de ontdekking van de diverse trajecten binnen de gereformeerde theologie zelf. Het blijkt dat de gereformeerde theologie geen uniforme grootheid geweest is en zeker geen monoliet. De gangbare procedure bij het onderzoek van de protestantse scholastiek kan getypeerd kunnen

⁶ P.O. Kristeller, *Renaissance Thought and its Sources*, New York 1979, 92. Vgl. ook C.B. Schmitt, *Studies in Renaissance Philosophy and Science*, London 1981.

⁷ Zie o.a. J. Overfield, *Humanism and Scholasticism in Late Medieval Germany*, Princeton 1984; M. Gielis, *Scholastiek en Humanisme. De kritiek van de Leuvense theoloog Jacobus Latomus op de Erasmiaanse theologiehervorming*, Tilburg 1994.

⁸ Een uitzondering vormt R.A. Muller, *The Unaccommodated Calvin. Studies in the Foundation of a Theological Tradition*, Oxford 2000.

worden met de woorden van Basil Hall: 'Calvin against the Calvinists'.⁹ Men vergelijkt de behandeling van een bepaald leerstuk door een latere scholastieke auteur met de behandeling van datzelfde leerstuk door Calvijn. Een dergelijke procedure levert — alleen al vanwege het verschil tussen het genre van Calvijns geschriften en het scholastieke genre van de zeventiende-eeuwse dogmatische geschriften — bij voorbaat al het gewenste resultaat op. Men concentreert bovendien het onderzoek op de invloed van één theoloog, die als maatgevend wordt beschouwd voor de gehele latere ontwikkeling.

Deze procedure houdt echter geen rekening met de complexiteit en grote variatie van de (postreformatorische) gereformeerde theologie en haar traditiehistorische "Sitz im Leben". Onderzoek wijst uit dat er niet één, maar meer trajecten waren, een reeks van gereformeerde theologieën in de zestiende eeuw. Methodologisch betekent dit dat we niet langer een 'niet-scholastieke Calvijn' tegenover latere 'scholastieke calvinisten' kunnen plaatsen. De uit Italië afkomstige en tot de gereformeerde religie bekeerde monnik Petrus Martyr Vermigli (een thomistisch geschoolde scholasticus) was ouder dan Calvijn en stierf twee jaar eerder dan de reformator van Genève. We moeten niet alleen Calvijn bestuderen, maar ook diens tijdgenoten — Vermigli, Girolamo Zanchi, Wolfgang Musculus, Heinrich Bullinger en Andreas Hyperius — in het onderzoek betrekken.

In dit verband moet ook gewezen worden op de onhoudbaarheid van de zogenaamde 'Centraldogmen-theorie' afkomstig van de Ziirichse dogmenhistoricus Alexander Schweizer (1808-1888) en in ons land overgenomen door J.H. Scholten in zijn *De leer der Hervormde Kerk*.¹⁰ Schweizer en zijn navolgers construeerden ten onrechte de theorie van een 'centraal dogma' (de predestinatie bij de gereformeerden, de rechtvaardiging bij de lutherse theologie), waarmee dan vervolgens een continuïteit of een radicale discontinuïteit tussen refo- /67/ matie en gereformeerde scholastiek 'aangetoond' werd.

Naast de geringe aandacht voor de diversiteit van de na-reformatorische theologie staat ook de bestudering van de interactie tussen de gereformeerde scholastiek en de na-tridentijnse katholieke scholastiek (R. Bellarminus, M. Cano, L. Molina, F. Suarez) nog

⁹ B. Hall, 'Calvin against the Calvinists', in: G.E. Duffield (ed.) *John Calvin* [Courtenay Studies in Reformation Theology], Appleford 1966, 12-37.

¹⁰ A. Schweizer, *Die protestantischen Centraldogmen in ihrer Entwicklung innerhalb der reformierten Kirche*, I & II, Zurich 1853-1856. J.H. Scholten, *De leer der Hervormde Kerk in hare grondbeginselen uit de bronnen voorgesteld en beoordeeld*, 2 delen, Leiden 1848-1850. In 1861 en 1862 verscheen te Leiden een vierde, hernieuwde en vermeerderde uitgave; herdrukt in 1870.

in de kinderschoenen. Uit onderzoek van Richard Muller, Carl Trueman en Eef Dekker blijkt dat er in methodisch opzicht een grote verwantschap bestaat tussen deze beide theologische tradities.¹¹

De diversiteit binnen de gereformeerde traditie, die gegeven is met uiteenlopende achtergronden en contexten, roept natuurlijk ook methodologische problemen op. Op welke wijze werden de middeleeuwse en contemporaine scholastieke tradities gerecipieerd en gebruikt in de context van het concrete theologische discours? Op dit punt moet een nieuw veld van onderzoek worden ingebracht om de identiteit van de protestantse scholastiek te kunnen vaststellen. Daarbij moeten de volgende 'tools' gebruikt worden:

1. Bestudering van *florilegia* van patristische en middeleeuwse bronnen, bibliografieën, auctiecatalogi, 'studiegidsen', en curriculumbeschrijvingen uit de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw.
2. Semantisch onderzoek. Dit onderzoek concentreert zich in eerste instantie op de oorsprong, de geschiedenis, alsmede de betekenis van het begrippenapparaat van de scholastieke traditie. Semantisch onderzoek heeft betrekking op de woorden, begrippen, ideeën en leerstukken, waarmee de gereformeerde theologen hun theologische arbeid verrichtten, en die aan de gereformeerde confessies en aan de daaraan zich oriënterende kerkelijke gemeenschappen van die tijd, hun specifieke gestalte hebben gegeven. Uit dit onderzoek wordt steeds meer duidelijk dat de bestudering van de semantische velden van termen en begrippen die in het theologisch discours gehanteerd werden een onmisbare voorwaarde is om enig zicht te krijgen op de kwestie van continuïteit en discontinuïteit. Zo vormde de *Vocabularius theologiae* (1517) van Johannes Altenstaig, een werk dat in 1619 opnieuw werd uitgegeven onder de titel *Lexicon theologicum*, voor rooms-katholieke en protestantse theologen een belangrijk bronnenboek. Het bevatte een alfabetisch overzicht van de belangrijkste scholastieke definities ontleend aan teksten van

¹¹ C.R. Trueman, *The Claims of Truth: John Owen's Trinitarian Theology*, Carlisle 1998, 9-19; E. Dekker, *Rijker dan Midas. Vrijheid, genade en predestinatie in de theologie van Jacobus Arminius (1559-1609)*, Zoetermeer 1993, 157 e.v.

Bonaventura, Thomas van Aquino, Duns Scotus, Gregorius van Rimini, Henry van Ghent, Pierre D' Ailly en Thomas van Straatsburg.¹²

Het is duidelijk dat deze bibliografische en semantische benaderingen een veel bredere contextualisering van de protestantse scholastieke traditie vereisen dan tot nu toe het geval is geweest. Bovendien worden door deze 'herbronning' inzichten ontwikkeld die de resultaten van het oudere onderzoek op tal van punten problematiseren. Zo kunnen bijvoorbeeld termen als 'scholastiek' en 'aristotelisme' niet meer beschouwd worden als puur statische grootheden. Ook een ongekwalficeerde verwijzing naar het aristotelisme, de aristotelische logica of de ciceroniaanse retorica is historisch gezien onjuist en gaat voorbij aan het contextueel bepaalde gebruik van de aristotelische logica en de klassieke retorica in de renaissance, reformatie en tijdens de postreformatorische periode. Het gaat om historische verschijnselen, die een lange traditiesgeschiedenis hebben.

Methodologisch betekent dit voor de onderzoeker dat deze dient uit te gaan van de betekenis van 'aristotelisme', 'logica' en 'scholastiek', die wordt aangetroffen in de wetenschappelijke geschriften van de zestiende en zeventiende-eeuwse auteurs zelf. Een dergelijke benadering impliceert tevens een grondige herziening van de wijze waarop het oudere onderzoek de term 'rationalisme' definieerde. Op historische, filosofische en theologische gronden moet een scherp onderscheid gemaakt worden tussen de rationalistische wereldbeschouwing van de Verlichting en het gebruik van een rationele argumentatie in geloofszaken, zoals we die in de protestantse scholastiek aantreffen. Nergens in hun werken blijkt dat de na-reformatorische scholastici rede en openbaring als twee gelijkwaardige grootheden of als twee aparte kenbronnen hebben beschouwd.

Sociale context

Een belangrijke factor in de ontwikkeling van de protestantse orthodoxie is de institutionalisering van de reformatie in de eeuw na de kerkhervorming. Sociale historici zoals Heinz Schilling hebben de term 'confessionalisering' gebruikt om het sociale en

¹² Johannes Altenstaig, *Vocabularius theologiae*, Gratz 1517; idem, *Lexicon theologicum quo tanquam clave theologiae fores aperiuntur, et omnium fere terminorum et obscuriorum vocum, quae s. theologiae studiosos facile remorantur, etymologiae, ambiguitates, definitiones, usus, enucleate ob oculos ponuntur, & dilucide explicantur*, Coloniae Agrippinae, 1619.

politieke proces te beschrijven, dat in de tweede helft van de zestiende eeuw plaatsvond, toen de protestantse religie in toenemende mate normen en levenspatronen oplegde aan het alledaagse en maat- /68/ schappelijk leven.¹³ Het is de grote verdienste van het sociaal-historisch onderzoek duidelijk gemaakt te hebben dat abstrahering van de sociale context geen recht doet aan het ontstaan en de ontwikkeling van de protestantse orthodoxie, inclusief haar academische gestalte in vorm van scholastieke theologiebeoefening.

Methodologisch betekent dit dat we theologische opvattingen en ideeën van de protestantse orthodoxie niet kunnen bestuderen los van de culturele en historische context waarin deze zijn ontstaan. Deze opvattingen kunnen niet strikt theologisch benaderd worden, maar moeten gesitueerd worden in het debat dat plaatsvond in de academische cultuur van de late renaissance. Ze zijn mede het product geweest van een voortdurende religieuze, sociale en politieke confrontatie tussen protestanten en katholieken. Ze vonden bovendien plaats in het dagelijks leven van godsdienst en vroomheid, waarin elke academicus participeerde.

Voor de methode van onderzoek betekent dit dat nadrukkelijk gelet moet worden op het genre en de context van het theologisch discours. Dat vond niet alleen plaats op academisch niveau (in academische disputaties, polemische verhandelingen, systematische handboeken enz.), maar ook op kerkelijk en maatschappelijk niveau (in catechismi, confessies, homiletisch en devotioneel materiaal, kerkenraadsnotulen, pamfletten enz.). Ook deze bronnen moeten in het onderzoek betrokken worden. Daarmee wordt niet een pleidooi gevoerd voor het opgaan van 'intellectual history' in 'social history'. Theologische opvattingen uit het verleden zijn niet los verkrijgbaar, maar kunnen ook niet gereduceerd worden tot bijverschijnselen van politieke en sociale machtsverhoudingen, gehuld in een theologisch jasje. Mijn ideaal is dat er een vruchtbare dialoog op gang komt tussen de beoefenaars van de theologiegeschiedenis en de beoefenaars van de sociale geschiedenis. De nog steeds bestaande schotten tussen beide disciplines dienen afgebroken te worden, enerzijds door de erkenning van de sociale context van ideeën en anderzijds door de invloed van ideeën op sociale ontwikkelingen te traceren.

¹³ H. Schilling, *Aufbruch und Krise: Deutschland 1517-1648*, Berlin 1988.

Samenvatting

Voorstanders van het nieuwe onderzoek van de gereformeerde scholastiek zoeken naar een interdisciplinaire benadering en verdedigen daarbij de opvatting dat het ontstaan van de protestantse scholastiek geen 'terugval' is in middeleeuwse denkpatronen, maar veeleer beschouwd moet worden als het resultaat van een progressieve ontwikkeling, die samenhangt met de invloed van de renaissance. Het is historisch gezien onjuist te menen dat de renaissance, het humanisme en de reformatie per definitie anti-scholastiek zouden zijn geweest. In dit verband kan gesproken worden van een dubbele continuïteit: niet slechts met de theologie der reformatoren, maar ook met de middeleeuwse theologie. Men signaleert echter ook een discontinuïteit. De gereformeerde scholastiek was geen duplicaat van de middeleeuwse systemen en geen herhaling van de theologie van de reformatoren. Een identificatie van de reformatorische opvattingen en de posities van de gereformeerde orthodoxie, waarbij elke historische, literaire en methodische ontwikkeling wordt ontkend en waarbij de uitspraken van de gereformeerde scholastici op een tijdloos-normatief niveau worden geplaatst, wordt daarom afgewezen.